

ARİSTOTELİN FƏLSƏFİ SİSTEMİNDƏ DÖVLƏT KONSEPSİYASI

Rəhim HƏSƏNOV,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun doktorantı,

ADMİU-nun müəllimi,

hesenli.82@inbox.ru

Xülasə. Məşhur yunan filosofu Aristotelin (e.ə. 384-322) yaratdığı böyük fəlsəfi sistem hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik yunan fəlsəfəsinin sonuncu nümayəndəsi, Peripatetizm fəlsəfi məktəbinin yaradıcısı olan Aristotel düşüncə tarixində ilk dəfə elmlərə sistemli yanaşmış, bununla yanaşı, orijinal fəlsəfi təlim yaratmışdır.

Elmi-fəlsəfi yaradıcılığının zənginliyi və dərin məzmunluluğuna görə tədqiqatçılar tərəfindən insan biliyinin həqiqi ensiklopediyası adlandırılan Aristotelin fəlsəfi irsi hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Elladanın sonuncu nəhəng filosofu, “Müəllimi-əvvəl” (“Magister Primus” - “Birinci müəllim”) adlandırılan Aristotelin nəhəng və əvəzsiz fəlsəfi irsi bir sıra parlaq dühaların yaradıcılıq fəaliyyətlərinə güclü təkan vermişdir. Ensiklopedik düha olan Aristotelin fəlsəfi sistemini tədqiq etmək, onun dövlət və siyasət barədə irəli sürdüyü ideyaları incələmək antik dövrün dövlət konsepsiyasına peşəkar yanaşma haqqında məlumatla malik olmaq baxımından önəmlidir.

Aristotelə görə, siyasi elmin vəzifəsi yalnız ən mükəmməl rejimi deyil, eyni zamanda bütün rejimləri araşdırmaqdır.

AÇAR SÖZLƏR: Aristotel, siyasi fəlsəfə, dövlət, cəmiyyət, idarəetmə forması, vətəndaş, köləlik, ailə, ədalət.

Рахим Гасанов

ПОНЯТИЕ ГОСУДАРСТВА В ФИЛОСОФСКОЙ СИСТЕМЕ АРИСТОТЕЛЯ

Резюме. Великая философская система, созданная известным греческим философом Аристотелем (384-322 гг. до н.э.), обладавшим энциклопедическим складом ума, всегда находилась в центре внимания исследователей. Аристотель, последний представитель классической греческой философии, основатель философской школы перипатетизма (греческая школа Перипатетио), основанная Аристотелем в 335 г. до н.э., одновременно создала оригинальное философское учение.

Благодаря богатству и глубине его научно-философского творчества всегда оставалось актуальным философское наследие Аристотеля, которое исследователи называют подлинной энциклопедией человеческих знаний. Великое и незаменимое

философское наследие Аристотеля, последнего великого философа Эллады, известного как «Мастер-примус» («*Master Primus*» — «Первый учитель»), на долгие годы дало мощный толчок творческой деятельности ряда гениальных гениев. Изучение философской системы энциклопедического гения Аристотеля, анализ его представлений о государстве и политике важны с точки зрения профессионального подхода к концепции античного государства. По Аристотелю, задача политической науки состоит не только в изучении наиболее совершенного режима, но и в изучении всех режимов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Аристотель, политическая философия, государство, общество, форма правления, гражданин, рабство, семья, справедливость.

Rahim Hasanov

THE CONCEPT OF STATE IN ARISTOTEL'S PHILOSOPHICAL SYSTEM

Summary. *The great philosophical system created by the famous Greek philosopher Aristotle (384-322 BC), who had an encyclopedic mindset, has always been the focus of researchers. Aristotle, the last representative of classical Greek philosophy, the founder of the philosophical school of Peripateticism (the Greek school of Peripatetio), founded by Aristotle in 335 BC. , at the same time created an original philosophical teaching.*

Due to the richness and depth of his scientific and philosophical work, Aristotle's philosophical heritage, which is called by researchers as a true encyclopedia of human knowledge, has always remained relevant. The great and irreplaceable philosophical legacy of Aristotle, the last great philosopher of Hellas, known as the "Master-Primus" ("Master Primus" - "First Teacher"), for many years gave a strong impetus to the creative activities of a number of brilliant geniuses. The study of the philosophical system of Aristotle, the encyclopedic genius, and the analysis of his ideas about the state and politics are important in terms of having a professional approach to the concept of the state of antiquity. According to Aristotle, the task of political science is not only to study the most perfect regime, but also to study all regimes.

KEY WORDS: *Aristotle, political philosophy, state, society, form of government, citizen, slavery, family, justice.*

Hər bir dövlət quruluşunda vətəndaşın mahiyyəti dəyişir.

Aristotel

Məşhur yunan filosofu Aristotelin (e.ə. 384-322) yaratdığı böyük fəlsəfi sistem hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik yunan fəlsəfəsinin sonuncu nümayəndəsi, Peripatetizm (Peripatetik məktəb (yunanca "peripatetio" - gəzişirəm, ərəbcə qarşılığı "əl-Məşşaiyyə") e.ə. 335-ci ildə Aristotel tərəfindən yaradılmışdır) fəlsəfi məktəbinin yaradıcısı olan Aristotel düşüncə tarixində ilk dəfə elmlərə sistemli yanaşmış, bununla yanaşı, orijinal fəlsəfi təlim yaratmışdır. "Aristo-

tel qədim dünyanın ən böyük filosoflarından biri olmuşdur. Onun elmi fəaliyyəti nəticəsində qədim yunan fəlsəfəsi ən parlaq dövrlərini yaşaya bilmişdir. O, ilk dəfə insan düşüncəsinin bütün sahələrini əhatə edən fəlsəfi sistem yarada bilmişdir; məntiq, təbiət, metafizika, ontologiya, əxlaq, dövlət, ritorika, poetika və s. sahələrə aid əsərlər yazmışdır” [1, s.83]. Aristotelin “Nikomaxus əxlaqı”, “Evdem əxlaqı”, “Politika”, “Afinalıların qanunu”, “Ekonomika”, “Fəzilət və qəbahət haqqında”, “Ritorika” əsərlərində dövlət və siyasət haqqındakı fikirləri əks olunmuşdur.

Aristotelə görə, siyasi elmin vəzifəsi yalnız ən mükəmməl rejimi deyil, eyni zamanda bütün rejimləri araşdırmaqdır. Aristotel müəllimi Platonun irəli sürdüyü ideal dövlət nəzəriyyəsi ilə razılaşmırdı. İdeal dövlət nəzəriyyəsi böyük ideyaların məhsulu olsa da, Aristotel bu nəzəriyyənin həyata keçməsinə qeyri-mümkün hesab edirdi. Aristotelə görə, ailə və ya kənd icması insanın yaşaması üçün zəruri olan toplumdur, insan bu kiçik toplumlarda lazımı ehtiyaclarını qarşılıyır. Bir-birinə ehtiyac duymaqla yanaşı, eyni zamanda insanların cəmiyyətdə yaşaması üçün təbii bir istək vardır, bu baxımdan, insan sosial-siyasi heyvandır.

Aristotelin fikrincə, dövlətdən kənarında olan bir şəxs insan deyil, ya heyvan, ya da tanrıdır. Aristotel dövlətin sosial müqavilənin nəticəsi kimi meydana çıxması ideyası ilə razılaşmırdı. Fərd və ailə dövlət aparatının orqanlarıdır, əgər dövlətin bu məsələyə aidiyyəti yoxdursa, bu orqanlar ayrılıqda bir funksional əhəmiyyət kəsb etmir. Dövlət vətəndaşlarının müxtəlif vasitələrlə həm fəzilətli, həm də xoşbəxt olmasını təmin etmək üçün tədbirlər görməyə borcludur. “Aristotel dövlətin siyasi quruluşunu qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti olmaqla üç yerə bölür. Siyasi quruluş qanunun hökm sürməsinə nəzərdə tutmalıdır; çünki harada ki qanunlar hökm sürmür, orada siyasi quruluş da yoxdur. Dövlət, öz növbəsində, bir çox hissədən ibarətdir, bu özü də yeganə ümumi yaşayış forması deyil. Digər formalar ailə və yaşayış məntəqəsidir” [2, s.3].

Məntiq elminin banisi sayılan Aristotel dövrünün siyasi həqiqətlərini sistemli düşüncə metodundan istifadə etməklə konkret faktlar əsasında qiymətləndirmişdir. Aristotelin dövlət konsepsiyasında ümumi maraq, ədalət, fəzilət və ləyaqət məfhumları mühüm yer tutur. Bu baxımdan, siyasi cəmiyyətin məqsədi onu təşkil edən insanların ümumi maraqlarını təmin etməkdir. Mütəfəkkirin gəldiyi qənaətə görə, şəxsi mülkiyyət iqtisadi deyil, mənəvi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun fikrincə, mülk müəyyən bir nöqtəyə qədər bölüşdürülməlidir, lakin bir qayda olaraq özəl olmalıdır və bu baxımdan da mülkiyyət şəxsi qalmalıdır.

Mütəfəkkirin fikrincə, ölkənin tarixindən və siyasi mədəniyyətindən asılı olaraq bir-birinə bənzər, lakin özünəməxsus və fərqli cəhətləri olan idarəetmə formaları mövcuddur. Aristotel dövrünün mövcud idarəetmə formalarını təhlil edərkən məntiqi analiz çərçivəsində onların yaranma şərtlərini izah etmiş və təsnifatı da bu prinsipə müvafiq olaraq aparmışdır. O, idarəetmə formalarını legitim və qeyri-legitim idarəetmə formaları olaraq iki qismə bölmüşdür. Mütəfəkkirin gəldiyi qənaətə görə:

Legitim idarəetmə formaları bunlardır:

1. Monarxiya bir adamın (kralın) hakimiyyəti;
2. Aristokratiya yüksək imtiyazlı siniflərin hakimiyyətidir. Burada tək adamın deyil, azlığın hakimiyyəti həyata keçirilir.

3. Polituya çoxluğun maraqlarını əks etdirən çoxluğun hakimiyyətidir. Bu, həm də mötədil demokratiyadır. Bu idarəetmə sistemi çox az millətlərdə ola bilər. Orada hər şey (əxlaq, rifah və s.) mötədildir, hədlər aşılırmır, aşırılığa yol verilmir [3, s.502-503].

Qeyri-legitim idarəetmə formaları isə bunlardır:

1. Tiraniya elə bir monarxiya quruluşudur ki, orada bir nəfər hakimiyyəti öz şəxsi maraqları üçün istifadə edir.

2. Oliqarxiya öz maraqlarını güdən imtiyazlı siniflərdən olan azlığın hakimiyyətidir.

3. Demokratiya isə cəmiyyətdə çoxluqda olan yoxsulların və azad vətəndaşların hakimiyyətidir. Bununla belə, demokratiya başqa düzensiz hakimiyyətlərin arasında ən yaxşısıdır [3, s.457].

Aristotelə görə, müəyyən bir idarəetmə formasını qavramağa kömək edən ilk amil hakimiyyətdəki insanların sayıdır. Göstərilən meyarlara görə dövləti bir şəxs, bir qrup və ya cəmiyyətin əksəriyyəti idarə edə bilər. İdarəetmə formasını başa düşməyin ikinci meyarı hökmdarların hakimiyyəti öz mənafeləri və ya cəmiyyətin maraqları üçün istifadə etməsi ilə xarakterizə edilir. Hakimiyyətdəki insanların sayına müvafiq olaraq aparılan təhlillərdə Aristotel idarəetmə üslublarını aşağıdakı kimi təsnif edirdi:

Monarxiya-Tiraniya (bir insanın yaxşı və pis idarəetməsi);

Aristokratiya-Oliqarxiya (müəyyən qrupun yaxşı və pis idarəetməsi);

Politiya-Demokratiya (əksəriyyətin yaxşı və pis idarəetməsi).

Oliqarxiyada bərabərlik zənginlik, demokratiyada isə bərabərlik azadlıq anlayışı ilə müəyyən edilir. Aristotel hər iki görüşə qarşı çıxır. O hesab edir ki, hakimiyyətin məqsədi cəmiyyətin rifahı və xoşbəxtliyidir. Bu hədəfi yerinə yetirmək üçün kimin qabiliyyəti varsa, hakimiyyət də onun əlində olmalıdır. İdarəetmə forması vacib deyil, vacib olan insan və ya insanların cəmiyyətin məqsədi olan xoşbəxtliyə çatmaq üçün lazımı dərəcəyə sahib olub-olmamasıdır. Bu baxımdan Aristotelin əsas mənəvi konsepsiyası azadlıq, ləyaqət, bərabərlik, deyil, fəzilətdir. Aristotel demokratiyanın tərəfdarı deyildi.

Aristotelə görə, ən yaxşı idarəetmə forması demokratiya və oliqarxiyanın qarışığı nəticəsində meydana gələn politiyadır. Aristotelin məqbul gördüyü bu idarəetmə formasında idarəçilər müəyyən gəlirləri olan, orta təbəqəyə malik insanlardan ibarət olmalıdır. İdarəçilər döyüş qabiliyyətinə malik olmalıdırlar, bununla yanaşı, döyüşmək üçün tələb olunan ağır zirehləri almaq üçün iqtisadi cəhətdən də imkanlı olmalıdırlar. Orta sinif əxlaqi təliminin əsas meyarı olan “qızıl tənəsüb” prinsipi də fəzilət baxımından daha mütabiqdir. Cəmiyyət zəngin-orta-kasıb kimi üç fərqli sinifdən ibarətdir, həm istedadlarına, həm də yerləşdiyi iqtisadi mövqeyinə görə orta təbəqənin insanları idarəetmə üçün əlverişlidirlər. Hakimiyyətdə qərar tutan insanlar müxtəlif qurumlar arasında bölünürlər. Lakin dominant gücün hüdudlarını müəyyənləşdirmək vacib problemdir.

Aristotelə görə, insan hər şeydən əvvəl “zoon politikon”dur, yəni “siyasi heyvan”dır, insan öz imkanlarını yalnız cəmiyyətdə və dövlətdə dərk edə bilər. Buna görə də insanın öz imkanlarını reallaşdırması üçün ictimai nizam və dövlətin olması vacibdir. “Politika” (“Siyasət”) əsərində Aristotel mahiyyətə cəmiyyət və dövlət anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmirdi. O, insanı “siyasi heyvan” hesab edirdi. Aristotelin əsərlərində dövlət insanların təbii və zəruri yaşayış üsulu kimi çıxış edir” [4, s.91].

Aristotelə görə, dövlət siyasi birlikdir, bütün birliklər rifah və yaxşılığa yönəlmiş olduğundan hər bir siyasi birlik ümumi rifaha yönəlmişdir. Dövlətin varlığının əsas səbəbi fəzilətli vətəndaşlar yetişdirmək və insanları fəzilət baxımından inkişaf etdirməkdir. Dövlət hər kəsin yaxşı yaşaması və ya xoşbəxt olması üçün mövcuddur. Dövlət tarixi inkişaf prosesində təbii bir zərurət olaraq ortaya çıxmışdır. Filosoфа görə, insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas cəhət onun ağıl və dərrakəyə malik olmasıdır. İnsanın bu üstün xüsusiyyəti onu birlikdə yaşamağa vadar edir. İnsanlar birlikdə yaşadıkları zaman bütün intellektual imkanlarını həyata keçirə bilirlər. İnsanların birgə yaşaması nəticəsində cəmiyyət yarandı, kəndlər və şəhər-dövlətlər meydana gəldi. Aristotelə görə, iki əks cins reproduktiv məqsədlər üçün bir araya gəldiyi zaman ailə yaranır, ayrı-ayrı ailələr bir araya gəldiyi zaman kəndlər ortaya çıxır. Ayrı-ayrı kəndlər birləşdiyi zaman isə şəhərlər meydana gəlir.

Aristotel bildirir ki, dövlətin təməli ədalətdir, çünki hüquqlar siyasi birləşmənin əsasını təşkil edir. Ədalətin mahiyyətini araşdırmaq üçün bu məfhumun kimə aid olduğunu araşdırmaq lazımdır. Aristotelə görə, ədalət bütün cəmiyyət üçün xeyirlidir, əhəmiyyətli olan cəmiyyətin ümumi faydasıdır. İdarəetmənin ən yaxşı forması bütün vətəndaşların rifahını hədəfləyən idarəetmə formasıdır. Dövlətin əsas məqsədi vətəndaşların yaxşı yaşamasını təmin etməkdir. Filosofun fikrincə, konstitusiyaya suveren hakimiyyətin təşkili formasıdır. Dövləti araşdırmaq üçün əvvəlcə onu yaradan vətəndaşları nəzərə almaq lazımdır. Çünki dövlət vətəndaşların cəmidir.

Mütəfəkkirin gəldiyi qənaətə görə, vətəndaş dövlət idarəçiliyində və məhkəmə orqanlarında iştirak etməklə siyasi, hüquqi və inzibati vəzifələr götürən şəxsdir. Dövlət vətəndaşların bir konstitusiyada birləşməsidir. İdarəetmə formasından asılı olaraq vətəndaş məfhumunun mahiyyəti də dəyişir. Yaxşı vətəndaşın fəzilətli olmasının əsas xarakteri onun necə idarə etməyi və idarə olunmağı bilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Aristotelin vətəndaş konsepsiyası müasir vətəndaş anlayışından çox fərqlidir, çünki onun fikrincə, idarəetmə təmsilçilik deyil, birbaşa rəhbərlikdir. Başqa sözlə, vətəndaşların özləri idarəçilərin seçilməsində söz sahibi olmaqdan əlavə, dövlət qanunlarının qəbul edilməsinə də öz töhfələrini verirlər. Vətəndaş olmağın ən vacib şərti ictimai maraq kəsb edən bir işdə işləmək və idarəetmədə iştirakdır. Vətəndaşlığı yüksək imtiyazlı status kimi qəbul edən Aristotel qulları, işçiləri, əkinçiləri, qadınları və sənətkarları vətəndaş qismində qəbul etmirdi.

Köləliyin təbii və fitri olduğunu iddia edən filosofa görə, köləlik siyasi vəziyyət və ya sosial bərabərsizlik nəticəsində ortaya çıxmır. Köləliyi təbii köləlik və qanuni köləlik olaraq iki fərqli kateqoriyaya bölən alim bildirirdi ki, təbiətə qul olanların sonradan azad olması mümkün deyil. Aristotel bəzilərinin hər yerdə qul olduğunu, bəzilərinin isə heç bir yerdə qul olmadığını iddia edir və köləlik vəziyyətinin dəyişməz olduğunu söyləyirdi. “Aristotel qulu gəlir gətirən əmlak hesab edirdi. Çünki bir halda ki qul quldarın mülkiyyətindədi, onun əməyinin nəticəsi də quldar tərəfindən mənimsənilməli idi. Beləliklə, quldarlıq insanla əşya arasındakı həddi silmiş, nemət yaradan əmək hər cür azadlıqdan məhrum edilmişdir. Aristotel göstərirdi ki, hər cür ağır fiziki işi qullar görməlidirlər. Fiziki işlərdən azad olanlar isə dövlət işləri ilə məşğul olmalıdırlar” [5, s.45-46].

Aristotelə görə, dövlət insanların yüksək mənəvi və intellektual ehtiyaclarını ödəmək üçün mövcuddur. İnsanlar yalnız dövlət sayəsində vəhşilikdən qurtula və mədəni ola bilirlər. Dövlət ədalət üzərində qurulanda xalqın həyatı firavan olacaq və xoşbəxt bir həyat yaşayacaqdır. Aristotelin fikrincə, dövləti ancaq müəyyən intellektual qabiliyyəti olan azad vətəndaşlar qura bilər. Ancaq bu azad vətəndaşlar da müxtəlif aspektdən bir-birindən fərqlidirlər. Dövlətin ən vacib vəzifələrindən biri vətəndaşın fəzilətli olmasıdır. Dövlətin vətəndaşların fəzilətlərini artırmaq məqsədi yoxdursa, o, sadəcə bir ittifaqdır.

Aristotelə görə, adi insanlar əkinçilik, ticarət və fiziki əməklə məşğul olurlar. Aşağı siniflərdən və fəzilətdən olanların dövlətdə payı olmamalıdır. Aristotel kölələri, xarici vətəndaşları, fəhlələri və əkinçiləri vətəndaş kimi qəbul etməyin tərəfdarı deyil. Onun düşüncəsindəki vətəndaşlıq məfhumu həm məhdud, həm də imtiyazlı anlam kəsb edir, qulların, əcnəbilərin, işçilərin və əkinçilərin dövlət idarəçiliyində iştirak etməsi və ictimai sahədə işləməsi yarırsızdır. Qullar işlərini yaxşı yerinə yetirməlidirlər və üsyan qaldıracaq qədər cəsarətli olmamalıdırlar. Aristotelə görə, dövlət yararlı bir zəmində qurulduğu təqdirdə köləlik düzgün və təbiidir. Dövlət quruluşunda qullar xidmət edir, istehsalatda iştirak edir, azad vətəndaşlar isə idarəetmə işlərində iştirak edir və ictimai maraqlarda çalışırlar. Təbiət fəzilət baxımından azad insanları qullardan üstün etmişdir. Aristotelin sözlərinə görə, köləlik insan təbiəti ilə əlaqədardır. Yaradılış nəticəsində təzahür edən köləlik statusu sonradan dəyişdirilə bilməz.

Aristotel bəzi demokratik ölkələrdə əcnəbilərin, hətta nikahdankənar uşaqların da vətəndaş kimi qəbul edilməsini müvəqqəti vəziyyət hesab edir. Vətəndaşın əmlakının yalnız sərhədə və ya şəhər mərkəzinə yaxın olması ədalət və bərabərlik prinsipinə ziddir. Vətəndaşların iki əsas vəzifəsi vardır: mülki və hərbi. Aristotel kifayət qədər sərvətə sahib olmayan insanların kölələrə bənzər həyat sürdüyünü düşünürdü.

Filosof dövlətin genezisi probleminə antropoloji nəzəriyyənin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. “Antropoloji nəzəriyyə Aristotelin əsərlərindən çıxış edərək dövlətin təzahürünü insanın ictimai təbiəti ilə əlaqələndirir. Aristotel iddia edirdi ki, insan ictimai (siyasi) və kollektiv varlıq kimi müəyyən birgəyaşayış formalarında mövcud ola bilər, həmin birgəyaşayış formalarından ən yüksəyi isə dövlətdir” [6, s.124]. Aristotelə görə, dövlət əhalinin ehtiyaclarını ödəmək iqtidarına malik olmalıdır. Dövləti müəyyən intellektual qabiliyyəti olan azad vətəndaşlar tərəfindən təsis edilmiş bir təşkilat olaraq tanıdan Aristotel bu azad vətəndaşların vahid düşüncəyə malik olmadığını qeyd edir. Filosof sərbəst vətəndaşların bir-birindən fərqli olması amilinin tarazlığın qorunmasında vacib rol oynadığını düşünür. Çünki dövlət onsuz da ayrı-ayrı şəxslər arasında tarazlıq yaradır. Lakin ayrı-ayrı şəxslərdə nəzərdə tutulan tarazlıq qul, əkinçi və işçilərə şamil edilmir, bu tarazlıq yalnız dövlətin azad vətəndaşları arasındakı tarazlıqdır.

Aristotel müxtəlif konstitusiyalara, yəni idarəetmə formalarına ümumi bir fikir verir. Dövlətin konstitusiyası kimin ali hakimiyyətə sahib olmasından asılıdır. Aristotelin dövlət doktrinasına görə, insan yalnız özü üçün yaşamır, o, təbiəti etibarilə ictimai həyat üçün yaradılmışdır. Bu baxımdan cinsi münasibətlər və qan qohumluğu, dil və fitri mənəvi instinktlər insanı digər insanlarla bağlayır. Cəmiyyətin bütün digər formalarını özündə cəmləşdirən mükəmməl cəmi-

yyətin çoxaspektli fəaliyyəti nəticəsində dövlət meydana gəlir. Bu mükəmməl cəmiyyətin məqsədi yalnız iqtisadi amillə bağlı deyil.

Aristotelə görə, idarəetmə formaları konstitusiyaya formalarından asılıdır və konstitusiyaya bir dövlətdə suverenliyin tənzimlənməsidir. Hər kəsin hökm sürdüyü hakim konstitusiyaya quruluşu və hüquqi idarəetmə forması olan politiya düzgün, demokratiya isə səhv idarəetmə formasıdır. Bu baxımdan, politiya ən yaxşı idarəetmə formasıdır. Ədalətin balanslı biçimdə mövcud olduğu politiya oliqarxiya və demokratik idarəetmənin uzlaşması nəticəsində ortaya çıxan yeni idarəetmə formasıdır. “Aristotelin politiyası təbəəliyin siyasi instinktlərinə ən çox uyğun gələn siyasi sistem idi. Aristotel politiya terminini və nəzəriyyəsini demokratiyanı zadəganların nifrət və hiddətindən xilas etmək istərkən yaratdı. Ali dövlət postlarına namizədlərin kütlə içərisindən seçilməsinə və səsvermə yolu ilə təyin olunmasına istinad edən hakimiyyəti zadəganlar nifrətlə “demokratiya”, yəni qara camaatın hakimiyyəti adlandırsalar da, Aristotel belə bir dövlətə qarşı daxili bir simpatiya duyurdu. O, güman edirdi ki, xalq hakimiyyətin əsası kimi tanıyan və bu əsasdan çıxış edən dövlət zadəganların gəda hakimiyyəti kimi səciyyələndirdiyi formanı da ala bilər, mükəmməl və kamil də ola bilər. Görünür, Aristotel politiyanı məhz belə bir mükəmməl və kamil dövlət forması hesab edirdi” [7, s.106].

Dövlət insanın özünəməxsus qabiliyyətlərini inkişaf etdirə biləcəyi yeganə mühitdir. İnsan təbiəti etibarilə sosial varlıq olduğu üçün cəmiyyət də təbiidir. Başqa sözlə, cəmiyyət süni deyil, çünki dövlət heç də müqavilə əsasında ortaya çıxmamışdır. Aristotel cəmiyyəti canlı orqanizmə bənzədirdi. Onun fikrincə, insanları bir araya gətirən əsas ünsür nəsilartırma və yaşamaq instinktidir. Dövlət kiçik icma formasında mövcud olan ailələrdən ibarət olduğu üçün siyasi mübahisələr ailədən başlamalıdır və bu müzakirələr köləliyə də aiddir. Çünki qədim dövrlərdə qullar ailənin bir hissəsi hesab olunurdu. Aristotelin sözlərinə görə, cəmiyyətin mənbəyi ailədir, ailə kişi və qadın tərəfindən çoxaldılması və insanların gündəlik ehtiyaclarını ödəmək üçün təbii olaraq bir araya gəldiyi ilk cəmiyyətdir.

Aristotel üçün köləlik məcburi deyil, zərurətdir. Çünki bəziləri əmr vermək, bəziləri isə əmri yerinə yetirmək üçün yaradılmışdır. Bu baxımdan bəziləri idarə edir, bəziləri də idarə olunur. Lakin Aristotelin qanuni hesab etdiyi təbii köləlikdir. Kiminsə insanı zorla başqasına tabe etdirərək onu qul halına gətirməsini qəbul etmirdi. Aristotel bildirir ki, fərdi mülkiyyət olduğu təqdirdə torpaq sahibi məmnun qalır və istehsal artır. Ədalət anlayışı isə qanunidir. İctimai həyatda ədalət bərabərliyi təmin etməlidir. Bərabərlik iki fərqli sahədə baş verir. Birincisi, var-dövlət, şan-şöhrət və digər nemətlərin bölüşdürülməsində bəhs olunan bərabərlikdir. Digəri isə tərəflərin müqavilələrdəki aktlar arasındakı ədalətdir. Aristotelə görə, böyük şəhərlər, ümumiyyətlə, yaxşı idarə edilmir, çünki böyük bir izdiham idarə edilə bilməz. Dövlət müharibələr zamanı özünü qorumağa qadir olmalıdır.

Aristotelə hesab edirdi ki, siyasət bir elmdir və siyasət dövlətdə insanların ortaq həyatını ən yaxşı şəkildə necə təşkil etməyi bilməkdir. Siyasətin mahiyyəti və məqsədi vətəndaşlara yüksək mənəvi keyfiyyətlər bəxş etmək, onları ədalətli insanlar halına gətirməkdir. Yəni siyasətin məqsədi ümumi mənada ədaləti təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq elə də asan deyil.

Bir siyasətçi nəzərə almalıdır ki, insanlar həm fəzilətlərə, həm də qəbahətlərə malikdirlər. Buna görə də siyasətin vəzifəsi kamil insanların tərbiyəsi deyil, vətəndaşlarda fəzilət tərbiyəsidir. Vətəndaşın fəziləti vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək, hakimiyyətə və qanunlara tabe olmaqdır. Buna görə siyasətçi ən yaxşı dövlət quruluşunu axtarmalıdır. Təbii inkişafın məhsulu olan dövlət, eyni zamanda ən yüksək ünsiyyət formasıdır. Təbiətə insan siyasi varlıqdır və dövlətdə insanın bu siyasi ünsiyyət prosesi başa çatır.

Aristotel ictimai-siyasi fəlsəfəsinin əsas müddələrinin ehtiva olunduğu “Politika” traktatını həyatının son illərində (e.ə. 335-322) qələmə almışdır. Filosofun Afinada yazdığı bu əsərdə dövlətin bir elementi olan ailənin problemləri, köləlik, vətəndaşlıq, dövlətin mahiyyəti, eləcə də onun idarəetmə formaları və məqsədləri müzakirə olunur. Ümumiyyətlə, Aristotel dövləti ümumi mənfəət üçün təşkil edilmiş cəmiyyət kimi təyin edirdi. Kəndlərdə birləşən ailələr dövlətin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Aristotel ailə dedikdə kölələri olan patriarxal ailə nəzərdə tuturdu və ailənin başçısını monarxa bənzədirdi. Aristotel müəllimi Platonun ideal dövlətini tənqid edərək, dövlətdə şəxsi mülkiyyətin və ailənin qorunmasının vacibliyini müdafiə edirdi. “Aristotel Platonun ideal dövlət layihəsində təklif etdiyi arvadların, uşaqların və əmlakın ümumi olması fikrinə etiraz edir və əsas kimi onu göstərirdi ki, arvadların və uşaqların ümumi olması əxlaqa ziddir, əmlakın ümumi olması isə dövlətdə hərc-mərcliyə səbəb olacaqdır. Aristotel ictimai iğtişaşların səbəblərini maddi mənfəət əldə etmək istəyində görürdü. O, üsyanlara və vətəndaş iğtişaşlarına səbəb olan psixoloji amilləri xüsusi fərqləndirirdi. Məsələn, bərabərliyə can atmaq bu cür amillərə aiddir. Dövlətdə bu və ya digər qrupların hədsiz ucalması, üstünlük hissi və tamahkarlıq, islahatlar aparılmasında qətiyyətsizlik, paxıllıq, qorxu və s. siyasi hərəkətlərə və üsyanlara səbəb olur” [8, s.116].

Aristotela görə, dövləti yaradan beş element vardır:

- 1) Ərzaq istehsal edən kəndlilər;
- 2) Alətlər düzəldən sənətkarlar;
- 3) Mal mübadiləsi və paylanması ilə məşğul olan tacirlər;
- 4) Dövləti rəşional şəkildə idarə edən məmurlar;
- 5) Dövləti qoruyan hərbcilər.

Onun fikrincə, dövlətdəki qarşıdurmaların səbəbi əhalinin müxtəlifliyi və hakim siniflər arasındakı şəxsi ziddiyyətlərdir. Mütəfəkkir dövlətdə sabitliyi gücləndirmək üçün vətəndaşlar arasında müxtəlif qorxular yaratmağı, qanunun aliliyini gücləndirməyi, məsuliyyətləri bölüşməyi və gənc nəslin tərbiyəsinə qayğı göstərməyi təklif edir. Dövlət bütün cəmiyyətə qayğı göstərməlidir, ədalət olmadan dövlətin yaşaması və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Ədalət olmadan dövlət yaxşı idarə edilə bilməz. Təhsil, fəzilət və istedad yaxşı həyat təmin etmək üçün dövlətin ən çox düşünməli olduğu məfhumlar olmasına baxmayaraq, ədalət bir dövlətin ən yüksək fəziləti olmalıdır. Cəmiyyətdə ədalət hamı üçün bərabərdir. Dövlətə qarşı cinayət törədənlər, qəsdən adam öldürənlər, ictimai maraqlara qarşı çıxanlar və s. məhkəmələrdə mühakimə olunmalıdır. Dövlətdə həqiqətə və ədalətə aid olan işləri mühakimə etmək üçün səlahiyyətli insanlar da olmalıdır. Hökm verənlərdən əlavə, bu müddəanı tətbiq edəcək insanlar da olmalıdır.

Elmi-fəlsəfi yaradıcılığının zənginliyi və dərin məzmunluluğuna görə tədqiqatçılar tərəfindən insan biliyinin həqiqi ensiklopediyası adlandırılan Aristotelin fəlsəfi irsi hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Elladanın sonuncu nəhəng filosofu, “Müəllimi-əvvəl” (“Magister Primus” - “Birinci müəllim”) adlandırılan Aristotelin nəhəng və əvəzsiz fəlsəfi irsi bir sıra parlaq dühaların yaradıcılıq fəaliyyətlərinə güclü təkan vermişdir. Ensiklopedik düha olan Aristotelin fəlsəfi sistemini tədqiq etmək, onun dövlət və siyasət barədə irəli sürdüyü ideyaları incələmək antik dövrün dövlət konsepsiyasına peşəkar yanaşma haqqında məlumata malik olmaq baxımından önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə A.A. Antik fəlsəfə tarixi. Ali məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı-2016, 288 səh.
2. Aristotel. Siyasət. Böyük etika. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2006.
3. Аристотель. Политика. Сочинения в 4 томах, Т. 4. Перевод С.А.Жебелева. “Мысль”, 1983.
4. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları (mühazirə kursu). Bakı: «Nurlar» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, 504 səh.
5. Meybullayev M. İqtisadi təlimlər tarixi (dərslik). Bakı: 2002, 537 səh.
6. Əfəndiyev M. Politologiya (dərslik). Bakı: 2013, 492 səh.
7. Əsədov A. Siyasətin fəlsəfəsi: mahiyyətin gerçəkləşdirilməsinə yönələn insani iradə və onun tarixi taleyi üzərində düşüncələr (insan, cəmiyyət, hakimiyyət və siyasət spiritualist aristokratizm fəlsəfəsi kontekstində) // Fəlsəfi pentalogiya: 5-ci cild // Yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş nəşri. Bakı: “Təknur”, 2014, 464 səh.
8. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 360 səh.